

УДК 398

Усеев Н.К./КАЗАКСТАН/
 Усеев Н.К./КАЗАХСТАН/
 Useev N.K. /KAZAKHSTAN/

КЫРГЫЗДАРГА БАЙЛАНЫШТУУ “КУУНАК / ШАЙЫР // ЫРДАП КӨНГӨН / ЫР ЖАНДУУ” ЭПИТЕТТЕРИ ЖАНА БАТКЕНДЕГИ СУРНАЙ ПЕТРОГЛИФИ

ЭПИТЕТЫ, СВЯЗАННЫЕ С КЫРГЫЗАМИ: КУУНАК/ШАЙЫР // ЫРДАП КӨНГӨН/ЫР ЖАНДУУ И ПЕТРОГЛИФ СУРНАЯ В БАТКЕНЕ

EPITHETS RELATED TO KYRGYZ PEOPLE: KUUNAK/SHAYYR // IRDAP KONKON/IR CAND-UU AND THE TRUMPET PETROGLYPH IN BATKEN

Аннотация. Бул билдирүүбүздө мына ушул эпитеттерден “куунак/шайыр // ырдап көнгөн/ыр жандуу” каралды. Аталган эпитеттер бир мазмундукалкакты түзүп, кыргыздардын менталитетине жана музыкалык табитине байланыштуу айрым маалыматтарды камтыган. Алсак, “куунак” жана “шайыр” эпитеттери кыргыздар жашоодон ырахат алып жашаган, көңүлү ачык жайдары жүргөн эл экендигин билдирет десек болот. Ал эми “ырдап көнгөн” жана “ыр жандуу” эпитеттери кыргыздар ырга жакын, ыр ырдаганды жакшы көргөн шайыр, ырчы калк экендигин көрсөтүп турат. Бул филологиялык жыйынтыкты XIX кылымдагы кыргыздарга таандык петроглифтердеги археологиялык табылгалар тастыктайт. Тагыраак айтсак, ушул кылымдар аралыгындагы кыргыздар тартып калтырган Баткен (XVIII-XIX кк.) петроглифтеринде оозуна бир аспапты салып турган адамдын сүрөтү бар. Биздин оюбузча, – бул 30-40 см узундуктагы жыгач үйлөмө музыкалык аспап болгон сурнай.

Негизги сөздөр: эпитет; фольклор; музыка; шайыр; ыр жандуу; этнография; менталитет; петроглиф; Баткен; сурнай.

Аннотация. В данной статье мы рассмотрим эпитеты «куунак/шайыр // ырдап көнгөн/ыр жандуу». Эти эпитеты образуют единый содержательную группу и содержат некоторую информацию о менталитете и музыкальном вкусе кыргызов. Например, эпитеты «куунак» и «шайыр» свидетельствуют о том, что кыргызы – это веселый, жизнерадостный народ, радующийся жизни и открытый для всего нового. С другой стороны, эпитеты «ырдап көнгөн» и «ыр жандуу» свидетельствуют о том, что кыргызы – это веселый, поющий народ, увлекающийся пением и любящий петь. Этот филологический вывод подтверждается археологическими находками в петроглифах, принадлежащих кыргызам XIX века. Точнее, в петроглифах Баткена (XVIII-XIX века), оставленных кыргызами в эти века, есть изображение человека, играющего на инструменте. По нашему мнению, это труба – деревянный духовой музыкальный инструмент длиной 30-40 см.

Ключевые слова: эпитет; фольклор; музыка; веселый; ыр жандуу; этнография; менталитет; петроглиф; Баткен; труба.

Abstract. In this article, we will consider these epithets “kuunak/shayir // yrdap kongon/yr canduu”. These epithets form a single content framework and contain some information about the mentality and musical taste of the Kyrgyz people. For example, the epithets “kuunak” and “shayir” indicate that the Kyrgyz people are a cheerful, cheerful people who enjoy life and are open-minded. On the other hand, the epithets “yrdap kongon” and “yr canduu” indicate that the Kyrgyz are a cheerful, singing people who are fond of singing and love to sing. This philological conclusion is confirmed by archaeological findings in petroglyphs belonging to the Kyrgyz people of the 19th century. More precisely, in the Batken (XVIII-XIX centuries) petroglyphs left by the Kyrgyz during these centuries, there is an image of a person putting an instrument in his mouth. In our opinion, this is a trumpet, a 30-40 cm long wooden wind musical instrument.

Keywords: epithet; folklore; music; cheerful; the song is lively; ethnography; mentality; petroglyph; Batken; trumpet.

1. Киришүү

Тарыхый тексттерде, жазма булактарда жана фолькордук чыгармаларда кыргыз этнонимине ар түрдүү эпитеттер жалганып, кыргыз элинин ар кандай тарыхый-этнографиялык, коомдук-экономикалык ж.б.у.с. өзгөчөлүктөрүн чагылдырган. Себеби эпитеттер бир нерсенин, этнонимдин, адамдын, окуянын жана түшүнүктүн сыпаттарын, башкалардан айырмаланган өзгөчөлүктөрүн кыска, бирок нуска чагылдырган өзгөчө сөз жана сөз айкаштары. Эпитеттер туруктуу жана өзгөрүлмөлүү эпитеттер болуп экиге бөлүнөт. Туруктуу эпитеттер элдик оозеки чыгармаларда көп колдонулган, калып формага айланган сөз жана сөз айкаштары болсо, өзгөрүлмөлүү эпитеттер айтуучу же жазуучу тарабынан ойлонуп табылып, белгилүү бир гана текстте колдонулган сөз жана сөз айкаштары [1, 116-6]. Түркиядагы эпитеттер тууралуу эмгектерге жалпы баа берген С. Бекки эпитетти төмөнкүчө аныктайт: *эпитет оозеки чыгармаларда эстетикалык баа берилиши керек болгон каармандын, же нерсенин өңүн, көлөмүн, сулуулугун же*

кунарсыздыгын чагылдырыш үчүн ошол каармандын же нерсенин алдына коюлган компонент [2, 204-205-66.]. Урал Батыр аттуу башкыр дастанындагы эпитеттерди изилдөөгө алынган макаласында Г.В. Юлдыбаева эпитеттердин эки топко бөлүнөрүн, биринчи топтогулар каармандын, нерсенин ар түрдүү сапаттарын: өңүн, материалын, жашын, физикалык өзгөчөлүктөрүн билдирсе, экинчи топтогулар каарманга же нерсеге берилген этикалык, эстетикалык жана ички сезимдик бааларды чагылдырганын белгилейт [3, 150-6.]. Ошондуктан кыргыз этнонимине жалганган эпитеттерди филологиялык жана этнографиялык өңүттөн изилдөө менен кыргыздарга байланыштуу кызыктуу этнографиялык маалыматтарды чыгарсак болот.

2. Куунак/шайыр кыргыз эпитети

Кызыл-Суу кыргыздарында айтылган “Багыш” эпосунда кыргыздар үчүн **куунак** сөзү эпитет катары колдонулса, А. Тыныбеков айткан “Аалыкенин ашы” аттуу чыгармада шайыр эпитети орун алган:

Ит агытып, куш салар,
Ээрчишип жүрөр топ караан,
Куунак кыргыз бар беле?
Ит агытып, кийик кууйт,
Мылтык атат, жаа тартат,
Калмактар такыр куш салбайт,
Казак алыс капкайда,
Алар мунда келе албайт.
Анжыян, Ташкен тарабы,
Мылтык атат, куш салат,
Ит агытыш биле албайт.
Бу да кыргыз уруусу,
Жедигердин турушу,
Багыш келип калганбы?
[4, 82-6].

Шайыр кыргыз көп элим
Шаңшыган үнүм укканда
Тамашасын бүтүрүп
Шаттанышып тарашат.
[5, 489-6.].

Куунак сөзү азыркы кыргыз тилинде *кайгы-капасы, санаасы жок, жайдары, көңүлү ачык* деген маани берсе, **шайыр** сөзү ушуга эле окшош *көнүлдүү, тамашакөй, жадырап-жайнаган, көңүлү шат, куунак* маанилерин туюндурат [6, 1364-6]. Андыктан бул эпитеттер кыргыздар жашоодон ырахат алып жашаган, көңүлү ачык жайдары

жүргөн эл экендигин билдирет десек болот. 1881-1896-жылдардын аралыгында Түркстанда эмгектенип, кыргыздардын менталитети тууралуу баалуу маалыматтары калтырып кеткен Н.Л.Зеланд кыргыздарга жайдары мүнөз, адамдарга бат үйүр алган мамилечилдик жана жаңылыктарга куштарлык мүнөздүү болгон үчүн аларды

экспедициясы боюнча 5-6 дан киши коштоп жүргөнүн белгилеп, мындай деген тыянак чыгарат: *этот народ в непроглядных пустынях своей родины ухитрился выработать веселость, добродушие, доверчивость и бескорыстную услужливость. Эти качества, вместе с неутомимостью, феноменальной памятью места и умением найтись в трудных случаях, делают киргизов драгоценными спутниками в дороге, в особенности в пустынных неприветливых местах* [7, 34-6]. Демек кыргыздар жайдары мүнөзү, мамилеге жакындыгы, ачык көңүлү менен алардын мекенине келген чет өлкөлүк саякатчыларга мыкты жолдош болуп беришкен.

Эң кызыгы Н.Л.Зеланддын бул жыйынтыкка келишине жол үстүндөгү байкоолору болсо, **куунак кыргыз** эпитети да жол жүрүп келе жаткан кыргыздардын тобуна карата айтылган. Аталган текстте Көңтөй аттуу калмак баатыры ит агытып, куш салып, мылтык атып, жаа тартып келе жаткан Багыш баштаган кыргыздарды көрүп, калмактар куш салбайт, ташкен, андижандыктар ит агытпайт, казактар алыс деп, булар кыргыздар болуш керек деп түкшүмөлдөп, ушундан улам кыргыздарды куунак деп сүрөттөйт. Ошону менен бирге жогорудагы ит агытуу, куш салуу, мылтык атуу, жаа тартуу сыяктуу аңчылыкка байланыштуу иштер кыргыздарга таандык өзгөчөлүк катары бааланган. Чындыгында эле кыргыздар тууралуу тарыхый булактарга кайрылсак аталган нерселер кыргыздарга өтө мүнөздүү экенин көрөбүз.

Кыргыздардын аңчылыгына байланыштуу кызыктуу маалыматтар кытай жана арап булактарында сакталган. Мисалы, кытайча “Тайпин Хуанюй Тзи (Тайпин Синго бийлиги өкүм сүргөн доордогу (976-984) бүткүл дүйнө баяны)” аттуу булактагы “*Ал адамдар аңчылык кылганды жакшы көрүшөт*”, арапча “Худуд ал-Алам” деген булактагы “*Алар боз үйлөрдө жана чатырларда жашашат, аңчылык кылышат*” деген сүйлөмдөр байыркы кыргыздар аңчылыкты жакшы көргөн эл экендигин таасын көргөзөт [8, 44-6]. Мындан сырткары кытайча “Юань Ши” деген эмгекте “*Алардын жеринде асыл тукум аттар, ошондой эле аң уулаган ак жана кара шумкарлары бар*” деген маалымат берилип, кыргыздар аң уулаш үчүн ак жана кара шумкарларды колдонгону айтылган [8, 67-6].

Ы. Абдрахманов ХХ кылымдын башында да аңчылык, мылтык атуу, бүркүт, куш салуу, капкан салуулар кыргыздардын эң жакшы көргөн кесиптери болуп эсептелгенин, бул кесиптерден чоң пайда көрүп, ошолор менен күн көрүп, турмуштарын өткөргөн көп кишилер да болгонун белгилейт [9, 160-6].

3. Ырдап көнгөн/ыр жандуу кыргыз эпитети

Белгилүү болгондой, залкар манасчы Жусуп Мамай “Манас” эпопеясынын сегиз бөлүмүн айткан. Мына ушулардын ичинен төртүнчү бөлүмү болгон “Кененим” эпосунда кыргыз этнонимине **ырдап көнгөн** эпитети жалганса, балдар фольклоруна таандык элдик “Акыйнек” айтыш ырында кыргыздар ыр жандуу эл катары сүрөттөлгөн:

Ырдап көнгөн кыргыздар,

Кыңгыранып туралбай,
Жаагын жанып таңшанып,
Ырдаганы дагы бар;
Торгойдон бетер муңканып,
Комузун алып колуна,
Кыл тырмаган дагы бар.
[10, 245-6].

Ыр ырдашып, сындашуу,
Ыр жандуу кыргыз салты экен,
Сынга сындай жооп айтсак,
Атабыз кыргыз наркы экен!
[11, 82-6].

Бирден көп сөздүн атоочтук менен грамматикалык жана семантикалык жактан тыгыз байланышынан түзүлгөн сөз айкашы деп аныкталган атоочтук түрмөк түрүндөгү **ырдап көнгөн** эпитети кыргыздар музыкага жакын, ыр ырдагынды жакшы көргөн ырчы калк экендигин чагылдырып турат. Албетте милдетине карасак, аталган эпитет текстте сөз болуп жаткан жагдайга ылайык колдонулган контексттик эпитет экендиги ачык көрүнүп турат. Анткени жогорудагы текстте Коконго сапар тарткан кыргыздардын жол бою ыр ырдап, оюн ойноп, көңүл ачып келе жатканы сүрөттөлгөн. Ал эми тестиер кыздар ортосунда калып ыр түрүндө аткарылган “Акыйнек” айтыш ырындагы **ыр жандуу** сөз айкашы азыркы кыргыз тилинде *ырга жакын, ырчылыгы бар, шайыр* деген маани берет [6, 1405-6]. Демек бул эпитет түздөнтүз кыргыздар ырга жакын, ыр ырдаганды

жакшы көргөн шайыр эл экендигин чагылдырып турат.

Жогоруда айтылган эпитеттерде чындыктын үлүшү жок эмес. Себеби тарыхый булактарда, изилдөөлөрдө кыргыздардын музыкалык чеберчилиги тууралуу аз да болсо маалымат бар. Мисалы, 980-жылы даярдалган “Тайпин Хуанюй Цзи (Тайпин Синго бийлиги өкүм сүргөн доордогу (976-984) бүткүл дүйнө баяны)” аттуу байыркы кытай булагында кыргыздардын музыкалык аспаптары тууралуу мындай деп жазылган: *Музыкалык аспаптардан дап, сурнай, кернай, чоор, сыбызгы, жалпак коңгуроо бар* (Жусаев ж.б. 2003: 38). Ушуга окшош аспаптар 1060-жылы бүткөрүлгөн “Синь Тан Шуда (Тан сулалесинин жаңы тарыхы)” да айтылган: *музыкалык аспаптардан дап, чоор жана эки белгисиз аспап бар. Зоок кылган таң-тамашалары: төө менен үйрөтүлгөн арстан, ат үстүндө оюн көрсөткөн чабандестик жана керилген жип мизинде тең салмак сактап баскан дарчылык өнөр* [8, 40-6]. Ч. Валиханов XIX кылымдагы кыргыздарда да комуз, сыбызгы сыяктуу музыкалык аспаптар бар экендигин, ошону менен бирге согушта өздөрүнө гана мүнөздүү сурнай колдонушарын белгилейт: *во время похода дикокаменные киргизы употребляют трубку, издающую резкий и неприятный крик сернай. Обычай этот собственно их; кайсаки военной музыки не знают* [12, 72-6]. Чындап эле кыргыздар жортуулдарда аскерлерге дем берип, душмандын үрөйүн учуруш максатында жана согуш учурунда аскердик бөлүктөрдүн кыймылын башкарыш үчүн сурнай, керней, добулбас, дап, сыбызгы ж.б.у.с. музыкалык аспаптарды колдонушкан [13, 6-6].

Белгилүү музыка таануучу В.С. Виноградов кыргыз музыкасында Чыгышка таандык курч экспрессивдүүлүк, балкытма касиет көрүнбөй турганын белгилеп, ага эпикалык токтоолук мүнөздүү деп жазат. Ошону менен бирге кыргыз музыкасында көңүлдүү, оюн-зооктук ырлар, юморлук образдар көп болсо да, буларда да эмоционалдык токтоолук бар деген оюн айтат. Бир гана “Манас” айтканда күчтүү экспрессия жана бардык сезимдер чыга турганын кошумчалайт. Кыргыздар менен хакастардын ыр обондору, деги эле бүтүндөй музыкалары стилдик жана терминдик

жактан окшош экендигине токтолуп, бул окшоштук аталган эки эл бир калк болуп турганда калыпанса керек деп эсептейт. Мындан сырткары кыргыз музыкалык маданиятынын монолиттүүлүгүнө жана стилдик өңүттөн толук калыптанганына көңүл буруп, буга жооп катары төмөнкүлөрдү жазат: *мне представляется, что киргизская музыка в своих существенных очертаниях сложилась в какой-то отдаленный период развития и в дальнейшем сохраняла эти очертания. ...Возможно, что киргизская музыка в ее основных очертаниях сформировалась уже к X веку* [14, 86-88, 89-6].

Кыргыздардын сөзгө болгон куштарлыгына, ырдагандай сүйлөгөн чечендигине өзгөчө токтолгон В. Радлов элдик поэзияга жана акын деп аталган төкмөлөрдүн өнөрүнө таң берип, ырчылык өнөрүн мындай деп баалаган: *пословицы и старинные изречения с искусственно смешанными ритмами, исторические, состязательные, свадебные песни, плачевные стихи в честь умерших и т.д. поются и рецитируются во всех собраниях и всюду принимаются с наслаждением* [15, IV-6]. Демек каралып жаткан **ырдап көнгөн кыргыздар** эпитетин контексттик гана эмес, кыргыздардын мүнөздүү бир сапатты чагылдырган туруктуу этнографиялык эпитет катары да бааласак болот.

XVIII-XIX кылымдар аралыгындагы этнографиялык доорго таандык, башкача айтканда, ушул кылымдар аралыгындагы кыргыздар тартып калтырган Баткен (XVIII-XIX кк.) петроглифтеринде оозуна бир аспапты салып турган адамдын сүрөтү бар. Биздин оюбузча, – бул 30-40 см узундуктагы жыгач үйлөмө музыкалык аспап болгон сурнай. Анткени эки колу менен оозуна кармап турушу, узундугу жана учунун кең болуп, адам үйлөй турган жеринин ичкерип кетиши толугу менен сурнайга түспөлдөшүп турат. Ошол эле мезгилде, акыйкаттык үчүн айта кетчү нерсе, бул аспап Баткен петроглифтеринде көп жолуккан түтөтмө мылтыкка да окшоп кетет. Бирок төмөндөгү сүрөттөн көрүлгөндөй мылтыктар узун келип, ийинге илгич тасмалары жана башындагы шыйрактары так тартылган. Ошондуктан биз бул аспап сурнайга көбүрөөк жакын деген ойдобуз.

(Күнүбүздөгү сурнай. <https://tyup.net/uploads/music/kyrg-muz-aspar/surnai.jpg>)

(Баткен (XVIII-XIX кк.) аска сүрөттөрүндө сурнай чалган адам)
(XIX кылымга таандык кыргыз түтөтмө мылтыгы <https://historymuseum.kg/2023-/10/11/>)

(Баткен (XVIII-XIX кк.) аска сүрөттөрүндө бир пано)

Адабияттар:

1. Шериев, Ж., Муратов, А. Кыргыз адабияты, терминдердин түшүндүрмө сөздүгү. – Бишкек: Мектеп, 1994. – 158 б.
2. Bekki, S. Türkiye’de Eritetler Üzerine Yapılan Çalışmalar ve Köroğlu’nun Bir Şiirinin Tahlili // Millî Folklor. – 2012. – № 95. – S. 202–214.
3. Юлдыбаева, Г. В. Эпитеты в башкирском народном эпосе “Урал Батыр” // Вестник Челябинского государственного университета. Серия “Филология, искусствоведения”. – 2011. – № 54. – С. 150–153.
4. Багыш, Мендирман: Эпостор / Баш сөзүн жазган К. Кырбашев; А. Акматалиевдин жалпы редакциясы астында; Кырг. Улут. И. А. ж. б. – Бишкек: Шам, 1998. – 292 б.

5. Классикалык изилдөөлөр жана тексттер: Актан Тыныбеков /Араб арибинен көчүрүп, китеп кылып түзгөн: О.Сооронов. – Бишкек: «Принт-экспресс», 2018. – 528 б.
6. Кыргыз тилинин сөздүгү. – Бишкек: Avgasya Yayıncılık, 2010. – 1460 б.
7. Зеланд, Н. Кашгария и перевалы Тянь-Шаня. Путевые записки Н. Зеланда. – Омск: Тип. Окружн. Штаба, 1888. – 212 с.
8. Кыргыздардын жана Кыргызстандын тарыхый булактары / [түз. К. Жусаев, А. Мокеев, Д. Сапаралиев ; ред. К. Жусаев ж.б..]. 2-том: Б. з. ч. II к. - XVIII к. Кытай булактарынан үзүндүлөр. – Бишкек: КТМУ, 2003. – 292 б.
9. Абдрахманов Ыбрайым. Тарыхый-этнографиялык мурас (Кол жазмалар). Басмага даярдагандар: А.Исаева, Р. Мээрканова, П. Абдыбаева. – Бишкек, 2021. – 232 б.
10. Жусуп Мамай «Кененим». Т. 4. – Бишкек, 2014. – 462 б.
11. Балдар фольклору: 29-том. (Түзг: Г. Орозова). – Бишкек: Принт-Экспресс, 2017. – 596 б.
12. Валиханов, Ч. Собрание сочинений в пяти томах. Том 2. – Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1985. – 416 с.
13. Аманова, Р. А. Традиционные музыкальные инструменты как феномен духовной культуры // Журнал «Инновации в науке». – 2017. – №3 (64). – С. 5-8.
14. Виноградов, В. С. Киргизское народное музыкальное творчество как источник изучения проблемы происхождения киргизов // Труды Киргизской археолого-этнографической экспедиции. Том III. Материалы Научной сессии. – Фрунзе: Издательство Академии наук Киргизской ССР, 1959. – С. 82-89.
15. Радлов, В. В. Образцы народной литературы Северных тюркских племен. Часть V. Наречие дикокаменных киргизов. – Санктпетербург: Типография Императорской академии наук, 1885. – 599 с.